

## УСТАЎНЫЯ СЛОВЫ, СЛОВАЗЛУЧЭННІ І СКАЗЫ

**Асноўныя паняцці:** устаўныя словы, словазлучэнні і сказы, сэнсавая функцыя ўстаўных канструкцый у сказе.

### 1. Знайдзіце ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы і вызначце іх адметныя адзнакі.

1. Траўка вылезла ў канаўцы, а ў бары – чуваць за мілі – музыканты-выканаўцы конкурс майскі аб’явілі (Гіл.). 2. На гэтых векавых дубах – так павялося ўжо спрадвеку, з незапоўных часоў – на Купалле вешалі качэлі (Сач.). 3. На камяніцы (гэта, можна сказаць, не была ўжо камяніца) добра расло, добра спела і добра павінна было прыбрацца з поля пад працавітымі рукамі гэтай сям’і (К.Ч.). 4. Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным ранішнім святле, а над верасам – таксама ў сонцы – густа высацца гонкія сосны (Б.). 5. Яны [сосны] (вялікія і меншыя) адчайна чапляюцца за абрыў, а потым усё ж такі падаюць (Б.). 6. Шырокі дыяпазон жыццёвага матэрыялу (гістарычнае мінулае, Айчынная вайна, першыя пасляваенныя гады, сучаснасць), жанравая шматстайнасць – раман, аповесць, апавяданне, мініяцюра – свежасць і разнастайнасць апавядальнай манеры, дзе найбольш пашырана апавяданне ад першай асобы, -- усё гэта ўласціва Сачанку-празаіку (Андр.). 7. Двое маленькіх буслянятак (яны нагадвалі падушачкі ў чорных навалачках) былі відаць у гняздзе (Хадк.) 8. А недзе ў самым пачатку сорок пятага, у першую – пасля трох гадоў акупацыі – спакойную зіму, я прынёс з вясковай хаты-чытальні новы зборнік ужо знаёмага мне аўтара “Астап” (Гіл.). 9. Начлежнікі ехалі ціха. Толькі фыркалі – знак, што будзе добрая дарога, -- ды ўразнабой тупалі коні, часам дзе цюкнуўшы падковай аб камень (Ад.). 10. Потым паехалі паплавамі ўздоўж Папараці. Тут травы ніхто не касіў – занадта далёка было, -- і коні хаваліся ў ёй вышэй за жывот (Каратк.).

### 2. Знайдзіце ўстаўныя канструкцыі і вызначце іх структуру (слова, словазлучэнне, спалучэнне слоў, сказ).

1. Зварот пісьменніка да падзей мінулага(і далёкага, і больш блізкага), пастаянная ўвага да сучаснасці дазваляюць паказаць усю складанасць узаемаадносін чалавека з навакольным светам (Андр.). 2. Усю ноч Раман не звёў ні на валасок вачэй. А ледзь пасвятлелі ў хаце вокны, узяў са сцяны дубальтоўку (ён, па даўнішняй завядзёнцы палешукоў, таксама меў сваю “ламачыну” – так, на ўсякі выпадак, хай будзе) і заспяшаўся ў лес (Сач.). 3. Ды і ботаў салдат не насіў да войска, а гэтыя, як надзеў (цяжкія кірзачы, з нягнуткімі халявамі), дык не знімаў другі год (В.Б.). 4. Раскладалі агонь і без Лынькова, але што гэта быў за агонь – адна смехата! – на яго мала хто і збіраўся (Скр.). 5. А як умелі беларусы складаць песні! То журботныя (праца на пана з цямна да цямна), то ўрачыстарзвольныя (подзвігі герояў, што ішлі на смерць у жорсткай бітве), то віхурна-вясёлыя (свята, каханне, шчасце) (М.Г.). 6. Любіць прызначана мне лёсам. Я не памру, пакуль люблю. І крык свой сціплы, безгалосы – паэта голас – не згублю (Пісьм.). 7. Пакінуўшы ўсё на Кандрата (“Калі не знойдзеш падводы – накрый бульбу бадыллем”), Марыля разам з Соняй падбежкам падаліся дахаты (З.П.). 8. Тое, што ў савецкай гісторыяграфіі прыглушалася, замоўчвалася, цяпер не затушоўваецца: Мяснікоў быў супраць надання Беларусі статусу суверэннай (нават фіктыўна!) рэспублікі (Мех.). 9. Было ціха, узыходзіла яркае сонца, а цеплыні не было – раніца займалася ядраная, халодная (не дзіва: другая палова жніўня) (Кір.). 10. І вось у адзін з дзён – стаяла сярэдзіна жніўня – бацька і маці нешта доўга шапталіся за вячэрай, а твары ў іх былі ўстрывожаныя і ўрачыстыя (Каратк.). 11. Скарына змяшчае – і не раз! – у сваіх выданнях (калі не богаслужэбных, то свяшчэнных традыцыйных кніг) не выяву легендарных святых, а ўласны партрэт (Шм.). 12. У намечаны дзень з маімі апенькамі (яны ўжо мелі сантыметраў па чатыры ў дыяметры) атрымаўся канфуз (Парх.).

### **3. Спішыце сказы, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Высветліце сэнсавую функцыю ўстаўных канструкцый.**

1. Крокаў за паўтараста ад берага, мусіць, за адну ноч удзень дакладна не было іх з’явіліся акопы (Чыгр.). 2. Хаця па дыване салдат не хадзіў адзіны дыван у іхняй кватэры вісеў на сцяне (В.Б.). 3. Наўрад ці можна сумнявацца, што Скарына яшчэ ў Кракаве адным з тагачасных цэнтраў кнігадрукавання загарэўся ідэяй паставіць геніяльнае вынаходніцтва Гутэнберга на службу свайму народу (Гіл.). 4. Барвяны вялізны круг сонца за дрэвамі. Прыгожая, ласкавая і верыцца, што не скупая, бліскучая, жвавая рэчка (Б.). 5. На Халахонавым хацішчы некалі, ужо не за гэтым часам, жыў там адасоблена ад Верамеек багаты, але дужа нелюдзімы мужык Халахон Зазыба прапанаваў даць каню адпачыць, бо не было ратунку ад сляпнёў (Чыгр.). 6. Вярнуўшыся з гарадка, я от сабе, перад тым як сесці за працу, уключыў рэпрадуктар (Б.). 7. Меншы зубр гэта, відаць, была матка і зубраня перайшлі лясную дарогу і схаваліся ў гушчары (Хадк.). 8. Пасля вайны жыў адзін, калі не лічыць сабакі, да якога Чыгун такую мянушку зарабіў за жыццё Ігнат таксама не мае літасці і хоча звесці са свету, калі той пастарэў (У.Г.). 9. Два зборнічкі вершаў Улада Ініцкага Паўлюкоўскага, “Клім бабаю” і “Сон Гаўрылы”, трапіліся мне ўлетку 1934-га, а цяпер, выступаючы, нават прысвячэнне на адным з іх працытаваў па памяці (Б.). 10. Хата адуюль выдавала вясялаю і радаснаю. Вокнаў было шмат усе сцены ў вокнах!, і таму нават з вуліцы адчувалася, як у ёй светла і ўтульна не толькі ў сонечнае, але і ў дажджлівае надвор’е (Я.С.). 11. Васнянікі гандляры насеннем кветак у польскія часы выстаўлялі на базар над сваімі доўгімі сталамі плакаты з надпісамі (Л.Д.). 12. З абмалотам ураджаем не так проста расстацца, пакінуць каму-небудзь (Сач.).

### **4. Выпішыце спачатку сказы з устаўнымі канструкцыямі, якія маюць у сваім складзе злучнікі, а пасля сказы з устаўнымі канструкцыямі без злучнікаў. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Адкажыце, якую ролю адыгрываюць злучнікі ў складзе ўстаўных канструкцый.**

1. Калі надаралася вольная часіна а ўзімку ж, не сакрэт, селяніну крыху вальней, чым летам, выходзіў з хаты і падоўгу, пакуль холад не залазіў у валёнкі і пад кажух, стаяў ля сваёй хаты, проста стаяў і глядзеў, маўчаў (Я.С.). 2. Вёска то была Шыраеўка здалася Чубару ціхай (Чыгр.). 3. Амаль паўтараста двароў па шнуравой кнізе дакладна сто сорок тры патаналі ўначы, прыслоненыя да лесу, які ледзь не плакаў сваёй густой, нібыта чорная воўна, цемрай (Чыгр.). 4. Нарэшце здзейснілася заповітная мара Ігната Дуброўскага – напісаць дакументальную аповесць ці раман, як зазначыў сам аўтар пра аднаго з выдатных сыноў беларускага народа, вучонага, акадэміка Антона Раманавіча Жэбрака і яго паплечнікаў (У.Ю.). 5. Зубр сімвал заповеднага краю заўсёды быў гордасцю нашага народа (Парх.). 6. А дубкі цяпер гэта ўжо высокія, раскідзістыя дубы стаяць волатамі (З.П.). 7. Цікавую кнігу на простаі і зразумелай роднай мове я чытаў і перачытваў многа разоў, насіў яе за пазухай, каля сэрца, пасучы карову ў полі, хаваў пад падушку, кладучыся спаць а раптам ды прападзе ўночы! (Гіл.). 8. Як бы само сабой забылася, што людзям у той час свет як і ва ўсе часы найбольш быў нешырокі, невялікі: гумно, хата, вуліца... (І.М.). 9. Дзеркачом абабіўшы валёнкі на працы быў дзесьці, ён [дзед] прысеў каля грубкі (Гіл.). 10. ...Год трыста ён [дуб] яшчэ прастаіць, здаровы, поўны сіл стары. А да таго часу ягоныя суседзі і, напэўна, дзеці, трохі маладзейшыя за яго, стануць такія самыя, а тады, значыцца, і падаць можна (Каратк.). 11. Сваякі і на суседзяў шанцавала былі людзі спявучыя, вельмі музычныя, многія з добрымі галасамі, з апавядальным талентам... (Каратк.). 12. Я не ведаю ў славянскай і, магчыма, не толькі ў славянскай паэзіі такога гімна шчасцю, каханню, сонцу, вольнай працы на вольнай зямлі побач з любімым, бліжнім табе чалавекам, як паэма “Яна і я” (Каратк.). 13. І нават здаецца ён [М. Багдановіч] нам чымсьці далёкім-далёкім хаця і давеку блізкі, чымсьці такім, што даўно адышло ў нябыт хаця і грэе нас нязгаснымі промнямі сапраўднага генія (Каратк.).

## **5. Прачытайце з адпаведнай інтанацыяй сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку і растлумачце іх. Высветліце адрозненне ўстаўных канструкцый ад пабочных.**

I. 1. І небу як відаць не хацелася паверыць, што там, на зямлі, і сапраўды спакойна, бо яно зараз жа выслала з-за цёмнага краю зямлі яшчэ аднаго дзорцу – крывава-чырвоны баханец-месячык (К-с). 2. Спачатку праўда ўсе рэдактары лаяліся, што ў маіх “Каласах” зашмат сцэн палявання а гэта была спроба пазбавіцца ад неадчэпных праяў, спроба галоднага набіць рот тым, што пад руку трапіць, ад чаго смею спадзявацца мой чытач не дужа многа страціў (Каратк.). 3. Канечне рана-позна братам трэба дзяліцца, заводзіць сваю гаспадарку, але ці паразумеюцца яны мірна? (Дал.). 4. Вакол поле залатое бяскрайнее мора перакатваецца хвалямі, шапоча (І.М.). 5. Тут кажуць ёсць пад зямлёю знарок пракапаных лёхі. У адну такую лёху наш Сівіца быў траха не праваліўся (Л.К.). 6. Спачатку праўда Марыля ўздыхнула з палёгкаю – дачка пайшла ў добрую, паважаную ў вёсцы сям’ю (З.П.). 7. Нават арабіну ў сваім кветніку не абірай дарэшты – хай крыху з’ядуць або абтрасуць на зямлю гэта запас на вясну, калі сыдзе снег, птушкі, якім яна магчыма паратунак (Каратк.). 8. Міхалевіч усё свядомае жыццё займаецца грыбамі, ведае іх як ніхто бадай (Парх.). 9. Стракатая сукенка пашыта відаць даўно: тонкія загарэлыя ногі дзяўчынкі здаваліся пад ёй залішне доўгімі (Б.). 10. Ануфрыеўскі манастыр заснаваны за тры гады да Грунвальда 1407 ягоным героем Лугвенам-Сямёнам Мсціслаўскім (Каратк.). 11. Расцярушаная па полі саломы здавалася палае агнём (К.Ч.). 12. Скалісты, ззаду асветлены праменнем бераг быў стромы, як сцяна, высокі больш за дзвесце метраў (Б.).

II. 1. Мінск спрадвеку гэты горад называлі Менеск, Менск з 1918 года паступова пачынае асвойвацца з роллю сталіцы Беларускай рэспублікі (Э.Я.). 2. Дробны аднатонны рэльеф [маскоўскай кафлі] не глядзеўся здалёк. Зблізку, на ляжанцы або грубцы калі ласка разглядай колькі хочаш. На грубкі гэтая кафля пераважна і ўжывалася. Іншая справа кафля беларускіх мсціслаўскіх, копыскіх і інш. майстроў (Каратк.). 3. Пра дзейнасць Каліноўскага, якога Мураўёў-душагуб баяўся па яго ўласным прызнанні больш, чым нават паўстанцкіх атрадаў, Зміцер Жылуновіч Цішка Гартны чуў ад старых капылянаў яшчэ ў маленстве (Э.Я.). 4. Своеасаблівым помнікам барацьбітам раёна, жанчынам-партызанкам, з’яўляецца паэма ўкраінскага паэта М. Нагнібяды “Матулям з Расонаў” пераклаў А. Вялюгін, прысвечаная маці-патрыёткам і сярод іх – Дар’і Пятроўне Машэравай, закатаванай фашыстамі ў красавіку 1942 года (М.Б.). 5. Відаць ад слова “прыпеч” атрымала назву вялікая палеская рака Прыпяць (В.В.). 6. Трэба аднак сказаць, што “Новая зямля” не была чымсьці нечаканым ці выпадковым у беларускай літаратуры: беларускі раман у вершах з’явіўся творчым падагульненнем найбольш выдатным і манументальным усяго вопыту беларускага паэтычнага эпасу, пачынаючы ад “Тараса на Парнасе” (Адам). 7. Пачынала світаць. Панавала такая ціша, што здавалася чуваць, як спіць і лёгка дыхае возера (Дам.). 8. Галоўная праца І. Насовіча выйшла ў 1870 годзе, калі яму было 82 гады. Гэта “Слоўнік беларускай гаворкі” – “Словарь белорусского наречия” назва “Беларусь” на той час як вядома знаходзілася пад забаронай і ў насельніцтва гэтай зямлі нікай такой мовы быць не магло. Існавала гаворка (Каратк.). 9. Як сведчаць некаторыя нашы даследчыкі напрыклад гісторык У. Якутаў толькі ў Беларусі за час яжоўска-берыеўскіх рэпрэсій 30-х гадоў знішчана каля двух мільёнаў чалавек (В.Б.).